

САВА ЧАЛИЙ – ЗРАДНИК ЧИ ЖЕРТВА? (ЗА П'ЄСОЮ І. КАРПЕНКА-КАРОГО „САВА ЧАЛИЙ”)

У статті робиться спроба дослідити мотивацію вчинків Сави Чалого, героя однойменної драми І. Карпенка-Карого, що призвели до моральної зради інтересів народних мас і до його трагічної загибелі.

Ключові слова: народні маси, боротьба, зрада, смерть.

Klymenko Z. Sava Chalyi – a betrayer or a victim? (after the play by I. Karpenko-Karyi). An attempt to investigate the motivation of actions of Sava Chalyi, who is the main character of dramatic play with the same title written by I. Karpenko-Karyi, is made. Sava's actions have led to the moral betrayal of people's interests as well as to his own tragic death.

Key words: people, struggle, treachery, death.

Актуальність проблеми зрадництва, відступництва диктує нам сьогоднішня реальність, де ігнорування цими питаннями веде до етично нецивілізованих форм взаємовідносин, до конфліктів, що знекровлюють суспільне й приватне життя людини. Від Іуди до нинішніх політиків тягнеться ниточка, яка так чи інакше пов'язана із поняттям зради; правда, інколи з дещо іншим оцінним забарвленням, але суть від цього не змінюється.

Тому не дивно, що нас цікавить те, як розв'язується проблема зради в українській історичній драмі кінця ХІХ ст., зокрема в п'єсі І. К. Карпенка-Карого „Сава Чалий”, яка завершила розвиток жанру і стала вершинним твором видатного майстра. Саме тут відбито глибокі зміни функціонально-змістових чинників, що спричинили розкриття філософської проблеми вчинку як способу реалізації екзистенційного вибору особистості.

Йдучи в руслі європейських віянь, Карпенко-Карий вводить у твір драматично загострену життєву ситуацію як вияв непримирених, назрілих суперечностей, проходячи через які, герой змушений робити свій вибір.

Щоб з'ясувати причини, що призвели до зради гайдамацького руху Савою Чалим, варто поставити ряд завдань: чому автор звертається до цієї проблеми? Де ті джерела, що спонукали до виникнення самої п'єси і саме до такого розв'язання її головного

конфлікту? Чи був ідейний зміст трагедії актуальним і сучасним? Ось те коло питань, відповідь на які ставить зміст статті.

Питання про драму І. К. Карпенка-Карого „Сава Чалий” не досить часто знаходило своє відображення в критичній літературі. Найповніше воно розкрито в дослідженні І. Шнайдера „Трагедія „Сава Чалий” Карпенка-Карого і українська історична драма ХІХ століття”.

Перші згадки про зраду Сави Чалого зустрічаються в публікаціях народних пісень у 30-х рр. ХІХ ст. (І. Срезневський, М. Максимович та ін.). Документальні відомості про ватажка гайдамацького руху склалися протягом кількох десятиріч на основі фактичних матеріалів – листи шляхтичів, записи в міських книгах, повідомлення польських газет того часу, універсали коронного гетьмана, скарги панів на гайдамаків тощо („Архив Юго-Западной России”, 3 том, 3 частина, 1876 р.). Отже, насамперед офіційні документи й утворили коло історично обґрунтованих відомостей про Саву Чалого, що їх мав перед собою драматург. Та, крім цього, в Карпенка-Карого було ще одне джерело – варіанти народної пісні „Ой був на Січі старий козак”. Варто згадати, що народна творчість загалом засуджувала зраду як найтяжчий злочин, і зрадник обов’язково мав бути покараний.

У своїх спогадах дружина Карпенка-Карого Софія Тобілевич зазначала: *„Народна дума про Саву Чалого збудила в Івана Карповича цікавість до кращого обізнання з тим періодом історії України, в який міг діяти ватажок-гайдамака, що зрадив народній справі... Багато і довго міркував письменник над темою, над розгортанням сюжету трагедії людини, яка в своєму серці мала вірність і любов до батьківщини, а проте пішла хибним шляхом”* [2, 578–579].

Ідейний зміст трагедії був тісно пов’язаний з часом її створення і появи. Об’єктивною основою цього ідейного змісту в його сучасному звучанні послужила суспільно-політична, ідеологічна боротьба в Україні в кінці ХІХ ст. за соціальну і національну свободу, зумовлена бурхливим розвитком капіталізму, загостренням класових суперечностей, назріванням революційної ситуації. *„В характері часу і зумовленої ним боротьби і коренилися ті об’єктивні джерела та імпульси, які спричинилися до звернення драматурга саме до даного історичного моменту, який становить зміст його трагедії і саме до такої ідейно-художньої реалізації цього змісту”* [4, 260].

Отже, інтерес до теми викликаний загальною настроєвістю українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст., про що зауважив І. Франко: „...драма („Сава Чалий” Карпенка-Карого) мала велике значення для сучасної України, плямуючи інтенції сучасного національного ренегатства, і покотилася по театральних дошках як могутня проповідь повороту ренегатів до служіння своєму народові і його кровним інтересам” [3, 379].

Дія, описана в трагедії „Сава Чалий”, відбувалася в другій половині 30-х рр. ХVІІІ ст. на Правобережній Україні, що належала тоді Польщі (1735–1741). Це був час гайдамаччини, коли ширилися народні рухи проти польського гніту, які досягли своєї вершини у 1768 р. Ті шість років, які знайшли своє відображення в п’єсі Карпенка-Карого, характеризувалися помітним пожвавленням гайдамацьких заворушень, очолюваних відомими історичними постатями: Савою Чалим, Гривою, Медведем, Голим та ін.

Центральна колізія трагедії – народні маси – Сава Чалий. Усі образи групуються відповідно до цієї центральної колізії: на одному боці представники гайдамаків та Гнат Голий, на іншому – Сава і ті сили, що його підтримують і з якими він пов’язує свою подальшу долю.

Сава показаний у зіткненні з вищою силою, якою в цьому разі була неминучість розв’язання класових суперечностей шляхом боротьби. Суперечність між об’єктивно історичною приреченістю справи героя і щирою вірою в її справедливість становить непереборну трагічну суперечність його долі. Сава прагнув примирити непримиренне: „Замір великий, як дим в повітрі, розлетівся! Замість війни – безладний рух піднявся знову; біля стерна став Гнат Голий, чоловік без жодної освіти, і поведе братів на страту, а край – на певну гибель!” [2, 317].

На початку твору Сава – народний ватажок, який користується повагою повсталих мас, має авторитет навіть серед ворогів. Однак розвиток подій ставить перед ним непосильне завдання – що робити далі? Які перспективи боротьби? Народу потрібне звільнення від панського ярма, та сил для цього замало. Сава пропонує інший (не збройне повстання) шлях до вирішення проблеми протистояння: або подорож на чужі далекі землі, їх освоєння, або надання пільг людям, що зробити важче, але можливо. Розбіжності між програмами повсталого люду і Сави з часом ширяться, набирають рис незворотності

розриву Чалого з народними масами, що вже не могли зупинитися на півдорозі до ілюзорної перемоги, відчули смак крові. Моральна активність Сави зримо об'єктивується в тій важкій ситуації, коли герой за екстремальності самих умов, у яких він опинився, не має змоги уникнути настійної необхідності вибору, що може бути лише однозначним – або на користь добра, або на користь зла. Однак трагічність цього вибору полягає в тому, що вибирати доводиться не між добром і злом, а між більшим і меншим злом, коли це диктується не тільки самою ситуацією, а й відсутністю абсолютного в самому добрі. І в цьому разі Сава стикається ще й з проблемою різних ступенів добра і зла, коли в реальній практиці менше зло починає виступати як добро: *„Не проти народу я воюю, а проти гайдамак; народові ж бажаю миру і спокою...”* [2, 345].

Поміркована програма, запропонована Чалим, була відкинута гайдамаками, „дякуючи” полум'яним закликам Гната Чалого, розпаленого жагою помсти: *„Пора нам почать зненацька нападуть і різать, і палить напасників”* [2, 310]. Слово Сави і слово Гната – позиція двох непримиренних світоглядів (мир, спокій – кров, смерть).

Чалий вважає себе правим, коли намагається знайти правильний шлях у боротьбі: *„...я прогнать всі кривди хочу з України, щоб не було потім причини нам кров братерську знову й знову проливать!”* [2, 310].

Далекоглядність, розумна оцінка ситуації, що складалася, жахає Саву, і його уява малює страшну картину: *„...понесуть...на Україну і смуту, і пожежу, і кров проллють ріками, без жодної користі для народу, а потім і самі на полях всі сконують”* [2, 315].

Захищаючи свою точку зору, Чалий бере на себе відповідальність за свій моральний вибір.

В історії людства відомі періоди, коли дотримання індивідуальних моральних переконань потребує від особистості справжнього героїзму. Звичайно, суспільство, що створює умови, котрі вимагають героїзму під час дотримання елементарних правил моральності, не може бути визнане гуманним. Як правило, такі буремні історичні періоди характеризуються й моральним занепадом. Пороки стають правилом, а чесноти – винятком, і лише окремі особистості протистоять загальній кризі духовності.

Усяке нехтування моральними нормами, хоч би якими високими інтересами та доцільністю вони виправдовувалися, призводить до

розтління людей, духовної деградації, занепаду звичаїв, перетворення визвольної боротьби на люту і кровопролитну сутичку, безглузду й нещадну, де ступінь озлоблення обернено пропорціональний ступеневі добра й розуму.

У зображальній площині твору апробовано ідею поєднання народно-визвольного повстання з гуманістичними цінностями. Сава Чалий – лицар з широким кругозором, зі своїми шляхетними уявленнями про честь і гідність, прагне воювати, не переступаючи межі в неминучому кровопролитті, за якою національні та класові інтереси неодмінно вступили б у суперечність із загальнолюдською мораллю.

Сава з гіркотою зауважує: *„О ньєко, моя рідна Україно! Нєвжє ж тобі судилося весь вік топить своїх синів у братній крові, палить і нищить все вогнем затиш, щоб, утопившись і потерявши діток славних, ти надівала знов ярмо і тяжко знов під ним стогнала...”* [2, 318].

Той народ, якого Голий вів на боротьбу з ворогом, поступово перетворюється на збіговисько гайдамаків, яких уже не вабить хліборобська праця, домашній сімейний затишок. І, розуміючи безвихідь подальших дій, спрямованих на нищення людського в людині, Сава не може байдуже спостерігати за ситуацією, пропонує свій план: перечекати, зібратися на силі, добре озброїтися, а вже потім *„...візьмемо верх, – ...тоді усіх панів заставим поважати нашу віру, дати суд і пільги посполитим!”* [2, 313].

Проте розум, затьмарений жагою помсти, смерті, не здатен тверезо подивитися на дійсність, і Сава залишається сам. Це – найважливіший момент трагедії, розрив з народом – головна причина, яка приводить Чалого до ворожого табору, згодом – до загибелі.

Отже, типова ситуація – ватажок і маси. Кожен народ має два обличчя: одне діаметрально протилежне іншому, одне належить більшості, друге – меншості. Меншість завжди є відображенням більшості в позитивному або негативному значенні. Отже, народ породив Саву зрадником, не зрозумів його, не підтримав, відштовхнув, а потім так гнівно затаврував навіки у пісні „Ой був на Січі старий козак”.

То ж чи завжди народ є останньою справедливою інстанцією в оцінці вчинків своїх представників? Історія свідчить, що наша людськість була дуже непередбачувана у своїх діях, імпульсивна та жорстока. Охлократія (влада народу) – страшна, дика сила, здатна на

руйнацію не лише культури, волі, а й на знищення тих, хто так чи інакше не відповідав вимогам натовпу, визнаючи значимість людини тільки після її загибелі.

Карпенко-Карий намагався бути чесним у змалюванні свого героя, підкресливши велику трагедію особистості, яка, опинившись у критичній ситуації, на мить втратила себе. Вічне „бути чи не бути” постало з усією безповоротністю, глухий кут настільки глухий, що психіка Сави, захищаючись, переводить думки в площину особистого: „... повернув би я своє життя на мирне, тихе господарство” [2, 307] разом із шляхтянкою Зосою. Герой твору приречений на тяжке моральне випробовування, коли людині доводиться платити за свій моральний вибір свободою, здоров'ям, а часом і самим життям.

І. Франко, говорячи про драму І. Карпенка-Карого, підкреслює: „...це трагедія перевертня, що для особистої користі йде на службу до ворогів і наслідком реакції здорових (?) останків національного життя гине в хвили, коли його зрадницькі плани, здавалося, були близькі до здійснення” [3, 379].

Дозволимо собі не повністю погодитися зі словами критика. Адже „особиста користь” – надто несерйозна підстава для переходу на бік ворога. Драматург намагається підкреслити, що глибока внутрішня причина – розрив з народом. „Цей розрив і схилив чашу терезів, на якій була зрада” [4, 165].

Недарма цей розрив передував контргрі Шмигельського. Потоцький кинув на чашу терезів останній тягар – Шмигельського й Зося – і чаша зради переважила чашу вірності. Але коли вважати гру Потоцького і Шмигельського причиною зради Сави, то п'еса втратила б свою суспільну значимість, адже провідна ідея твору полягає в тому, що можна бути або з народом, або проти нього. Середина немає. Сава розуміє невідхильність своєї загибелі й своє безсилля її відвернути: „Заросли мої шляхи тернами – немає повороту...нема!” [2, 344].

Передчуття трагедії пронизує твір, а монолог Чалого у дев'ятій дії останньої яви належить до найбільш трагедійних сторінок української літератури. За п'есою Сава і Гнат – побратими, друзі, тим страшніша є сцена зудару двох сильних особистостей – їх розрив і вбивство „зрадника”. Карпенко-Карий не применшує певної шля-

хетності Сави, його витримка варта поваги. Автор змалював могутній і сильний характер, вчинки якого глибоко вмотивовані, отже переконливі.

Аналіз мотиваційних чинників свідчить, що Сава Чалий не може бути зрадником через низькі особисті якості. Це, швидше, жертва обставин, оточення, морального невдоволення; це індивідум, що хоче бути вільним, визволившись від традиційного для українця світогляду (колективне думання), „здатний розширити гаму можливості вибору і збільшити роль свого свідомого рішення” [1, 490].

У світовій літературній традиції неодноразово розроблялися варіанти ситуації зрадництва. До цієї теми зверталися А. Стрінберг „Ключі від раю”, К. Гауптман „Іуда”, І. Франко „Похорон”, С. Черкасенко „Ціна крові” та ін. Автори творів то роблять спробу виправдати зраду, то однозначно негативно ставляться до особи зрадника.

Спалах інтересу до цієї теми торкнувся й української літератури XIX століття, яка стала досить помітною частиною загальноєвропейського літературного процесу. Серед інших творів, присвячених проблемі відступництва, найвизначніше місце посідає трагедія „Сава Чалий” Карпенка-Карого, в якій автор, усупереч традиції, зображує Саву як людину, що є і жертвою обставин, власних амбіцій, і зрадником, передусім самого себе.

Згідно з теорією неоромантизму, страждання, викликані злочинном (зрадою), завжди приводять до смерті, яка символізує спокуту й очищення.

Отже, твір Карпенка-Карого не просто засуджує зраду; Сава Чалий зраджує своє, духовно несвідоме військо, щоб зробити його свідомішим, прищепити моральність, і не його вина, а швидше, його біда, що народ не зрозумів свого ватажка.

Питання потребує подальшого дослідження в дусі сучасних віянь психоаналізу літературного героя.

Література

1. Валіцький Анджей. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства / Пер. з польськ. В. Моринець.– К.: Основи, 1998.– 710 с.
2. Карпенко-Карий І. К. Драматичні твори / Вступ. ст., упоряд. і приміт. Р. Я. Пилипчика; Ред. С. Д. Зубков.– К.: Наук. думка, 1989.– 608 с.

3. Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) // Франко І. Зібр. тв.: У 50 т.– К., 1982.– Т. 37.– С. 379.

4. Шнайдер І. Трагедія „Сава Чалий” Карпенка-Карого і українська історична драма XIX ст.– К., 1959.– 269 с.

УДК 821.161.2 – 3.091+821.162.1 – 3.091

Інна Ковальська

ОБРАЗ ДИТИНИ В МАЛІЙ ПРОЗІ Б. ПРУСА ТА М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу спільних і відмінних рис у зображенні дитячої долі в оповіданнях Б. Пруса і М. Коцюбинського.

Ключові слова: мала проза, психологічний портрет, оповідання.

Kovalska I. The character of a child in a small prose of B. Prus and M. Kocjubynski. The article is dedicate itself to analyse common and different features in short stories of B. Prus and M. Kocjubynski in child's fate.

Key words: small prose, psychological portrait, short story.

У кінці XIX ст. українська і польська літератури мали значну кількість творів для дитячого читання. Образ дитини є одним із центральних у творчості Б. Пруса і М. Коцюбинського, що й донині привертає увагу багатьох учених. Докладний аналіз проблеми дитини крізь призму поглядів М. Коцюбинського здійснили Н. Черненко, В. Майоров, М. Потупейко. Твори М. Коцюбинського, присвячені дітям, отримали позитивну оцінку П. Мирного в листах до письменника.

У 50-х рр. професор З. Швейковський скерував наукове зацікавлення своїх учнів у сторону Великопольщі, результатом якого були перші дослідження життя і творчості Б. Пруса. У вступних статтях до творів письменника Олена Цибенько неодноразово акцентує увагу на наявності в них дитячої проблематики.

На сьогодні ще не здійснено порівняльного аналізу дитячих творів Б. Пруса і М. Коцюбинського.

Головною метою є виділення спільних і відмінних моментів у зображенні дитини в малій прозі українського і польського письменників.